

K NĚKTERÝM METODOLOGICKÝM OTÁZKÁM INTERPRETACE JAZYKOVÝCH ZMĚN

MIROSLAV GREPL (Brno)

Chci se ve svém diskusním příspěvku dotknout otázky rázu metodologického. — Je třeba se ptát, jaké možnosti poskytuje komparatistika pro sám výklad vývoje jazykových prostředků, do jaké míry můžeme touto metodou postihnout vlastní příčiny vývojových změn. Abych nemluvil jen obecně, pokusím se odpověď na tuto otázku zčásti ilustrovat na té konkrétní problematice, kterou tu rozvinul s. doc. Ružička.

Předně však několik poznámek přímo k některým tezím jeho referátu, které s. Ružička sám postavil jako diskusní.

Pokládám za správné jeho tvrzení, že větotvorný vztah není syntagmatický, že nemá syntagmatickou povahu, že jde o vztah jiného druhu. Je to myslím plně zřejmé z toho, že kategorie, kterými se tento vztah ve dvojčlenné větě *žák píše* realizuje — tj. čas a modus — nejsou určovány podmíněm, ač je jinak nepochybné, že sloveso v této větě je na substantivu syntakticky závislé. To dokazuje i fakt, že se stejně (stejnými prostředky) realizuje větotvorný vztah také v bezpodmětných větách slovesných typu *prší*. Nezávislost (neodvozenost, autonomnost) predikačních kategorií je tedy projevem asyntagmatické povahy větotvorného vztahu, neboť na druhé straně pro vztahy povahy syntagmatické (máme na mysli vztahy syntaktické závislosti tradičně označované jako vztahy determinační) je při jejich realizaci charakteristické to, že tvar závislého členu je určován členem řídicím, ať už tak, že si závislý člen „vypůjčuje“ kategorie členu řídicího (např. v atributivním syntagmatu s adjektivním přívlastkem), nebo tak, že je tvar závislého členu členem řídicím řízen (např. v determinacním syntagmatu objektovém). Pro každý vztah povahy syntagmatické je podmínkou přítomnost minimálně dvou jazykových komponentů, tj. konkrétně dvou větných členů. Z tohoto hlediska sem patří i vztahy koordinační.

Pro vztah větotvorný, jak dosvědčují hojně věty typu *prší* nebo *je mlhavo*, druhý — jazykový — komponent (člen) však podmínkou není; také to zcela zřetelně dokazuje nesyntagmatickou povahu větotvorného vztahu.

Z toho, co jsem tu dosud uvedl, vyplývá dále ta závažná skutečnost, že rozdíl mezi jednočlennými a dvojčlennými větami slovesnými není v různosti realizace vztahu větotvorného, neboť v obou případech je tento vztah realizován stejně

a stejnými prostředky. Rozumíme-li vztahem větotvorným vztah predikační, pak je třeba říci, že v obou typech je realizován predikační vztah. Nelíší se tedy slovesné věty dvojčlenné od jednočlenných, jak se mnohdy uvádí, tím, že v prvních je realizována predikace a v druhých není.

Soudruh doc. Ružička ukázal, že se oba typy slovesných vět liší od sebe tím, že ve dvojčlenných větách (a to v i redukovaných) sloveso vždy vyjadřuje určitou osobu (je ve tvaru osobním), kdežto v jednočlenných typech sloveso osobu nevyjadřuje (je ve tvaru neosobním). Dodal bych — a myslím s jeho souhlasem — že v jednočlenných typech sloveso nevyjadřuje ani číslo a v préteritu ani gramatický rod. Zamyslíme-li se totiž nad těmito kategoriemi (tj. nad osobou, číslem a rodem) ve větách dvojčlenných a srovnáme-li je s již uvedenými kategoriemi predikačními (čas a modus), je na první pohled jasné, že tu jde o kategorie kongruenční (syntagmatické), tedy o kategorie neautonomní. Jinak řečeno, jsou to kategorie, které ve větě dvojčlenné určuje slovesu jako členu závislému syntaktické substantivum v platnosti gramatického subjektu, představující v této dvojici člen řídící. To se týká i osoby; i ta je určována.

Z toho plyne, že mezi slovesem a gramatickým podmětem ve dvojčlenné větě syntagmatický vztah existuje; není to ovšem predikace (ta syntagmatickou povahu nemá), ale běžná determinace (tj. vztah syntaktické závislosti), vyjadřovaná v podstatě stejným způsobem jako determinační vztahy jiné. A to je faktická báze, na které se diferencují typy dvojčlenné a jednočlenné. Jednočlenný typ se liší od dvojčlenného ne tím, že v něm není realizována predikace, nýbrž tím, že v něm není realizována determinace mezi slovesem a syntaktickým substantivem v platnosti gramatického podmětu, a to proto, že tu prostě chybí předpoklad k takové realizaci, tj. chybí druhý člen tohoto skutečně syntagmatického vztahu, totiž syntaktické substantivum v platnosti gramatického podmětu. Tím ovšem u slovesa přirozeně odpadají také ty kategorie, jimiž se tento vztah realizuje ve větě dvojčlenné, tj. osoba, číslo, event. i gramatický rod. Sloveso má neosobní formu. (Tvar *prší* je třeba z dnešního hlediska považovat jen za formální homonymum k tvaru 3. os. sg. prézentu typu *píše*.)

V souvislosti s výklady o neosobních slovesech a typech neosobních vět upozornil s. Ružička znovu na fakt, že v češtině byl ve větách s všeobecným podmětem nahrazen během historického vývoje původní tvar nereflexivní tvarem reflexivním; tedy *tam najde* > *tam se najde*. Ukázal při tom na zajímavou souvislost, že se reflexivní tvar na vyjádření neosobnosti ujímá především u sloves osobních. Zároveň však upozornil na to, že výklad příčin tohoto jevu není dosud zcela jasný, a poukázal na možnou kontaminaci typu *najde se* se starším typem *řihá se mi*.

Chci se právě v souvislosti s výkladem zmíněného procesu pokusit ukázat, na kolik je komparatistická metoda s to postihnout a vyložit příčiny vývoje syntaktických jevů.

Nevzbudí tuším námitek obecné tvrzení, že se v posouvání zvratných tvarů do

úkonu neosobních sloves projevuje zřejmá potřeba mít vedle forem osobních zvláštní neosobní tvar slovesa, formálně odlišený od tvaru pro 3. osobu. Tato potřeba je dána paralelní existencí dvou rovnocenných typů vět (dvojčl. a jedno čl.), jak je označil už doc. Ružička.

Je nepochybné, že základní příčinu postupného nahrazování původních tvarů 3. os. sg. rodu mužského reflexivním tvarem je třeba vidět především ve snaze po odstranění nežádoucí homonymity osobních a neosobních forem, tedy: *jím, jíš, jí + jí se*. Potíž však je v tom, že to není společná, obecně slovanská tendence. Ruština sice také odstranila konstrukce typu *вззрѣ в грамоту у в грамотѣ пишуемъ* (= se píše), avšak místo původní neosobní formy totožné s tvarem 3. os. sg. nemá zpravidla reflexivní tvar, nýbrž formu 3. os. pl., eventuálně (v jiném odstínu tzv. vět se všeobecným podmětem) formu shodnou s tvarem 2. os. sg.

Až potud nás vede srovnávací metoda, ale odpověď na otázku, proč v češtině šel vývoj při odstraňování nežádoucí homonymity původních neosobních forem s formami osobními jinak než v ruštině, nám komparatistika už po mém soudu dát nemůže. Akad. Havránek to ve svém referátě pěkně vystihl, když řekl, že komparatistika nám zbystřuje postřeh, abychom jasněji viděli vývoj jazyka, avšak pokud jde o vlastní interpretaci vývoje jazykových faktů a také o interpretaci dosaženého vývojového stavu, je jenom nástrojem pomocným.¹

Vlastní příčiny vývojových změn v jazyce — a to platí nejen pro plán fonologický a morfologický, ale i syntaktický — je třeba hledat a vidět v systémové podmíněnosti a vázanosti jevů daného jazyka.

Je to patrné i na našem případě. Co bránilo ruštině rozšířit v neosobních funkcích reflexivní tvary a čím bylo naopak toto rozšíření umožněno v češtině?

Domnívám se, že základním předpokladem, který umožnil v češtině šíření a využívání reflexivních tvarů v typech s všeobecným podmětem, byl vznik *opisných tvarů pasíva*. Tím se totiž v češtině reflexivní tvary z pasivní funkce, z funkce do-savadních hlavních prostředků na vyjadřování trpného rodu jaksi uvolnily, do popředí u nich vystoupila jejich základní významová složka — bezagentnost —, na které byla (a ovšem je zčásti dosud) pasivnost navrstvena, a reflexivních tvarů bylo tak možno zcela přirozeně a ústrojně využít jako vhodných a formálně odlišených prostředků ve větách s všeobecným podmětem, kde právě jde především o bezagentnost, nikoli o pasivnost. Vznik speciálních prostředků pro vyjadřování kategorie trpného rodu (tzv. tvarů opisného pasíva) umožnil tedy v češtině využít tvarů reflexivních v neosobní platnosti. O tom jasně svědčí několik skutečností:

1. Chronologie vzniku opisného pasíva a pronikání reflexivních tvarů do vět s všeobecným podmětem se v podstatě kryje.

¹ Viz zde *Problematika historickosrovnávacího studia slovanské skladby*, str. 54—56.

2. Zvratná forma se stává v tomto typu vět výrazem bezagentnosti také u osobních sloves objektových, což dříve vzhledem k její pasívní platnosti možné nebylo. U sloves podmětových je zvratná forma v neosobní funkci starší (avšak nikoli původní); příčina je v tom, že se u subjektivních sloves nekonkuruje v neosobní funkci pasívu.

3. Dialekty, v nichž se plné paradigma opisného pasíva nevyvinulo, zachovávají ve značném rozsahu původní stav, tj. konstrukce s nezvratným tvarem: *deš to dobře poreje, tak to ruste samo; to spiš dostal kópit šade*.

4. Ruština, která má pasívum zvratné, reflexivní formy ve větách s všeobecným podmětem rozvinula jen zčásti — zvl. u sloves sdělování.

Výklad by však nebyl úplný, kdybychom nevyložili, jak vyřešila problém homonymity slovesných forem neosobních a osobních ruština. Reflexivních tvarů jako čeština v plné míře využít nemohla, neboť ty mají v ruštině základní úkon pasíva.

Ruština si však v souvislosti s přechodem k analytické flexi slovesné také vytvořila u osobních sloves specifické tvary pro neosobní funkci. Je za ně třeba pokládat formy bez osobního zájmena: *здесь продают билеты* (= zde se prodávají lístky); *мира не ждут, мир завоёвывают!* (= na mír se nečeká, za mír se bojuje!).

Ve spojení s morfematizovaným zájmenem osobním představují tytéž formy tvary osobní.

Má tedy dnešní ruština ve větách s všeobecným podmětem také zvláštní tvary pro vyjádření bezagentního děje (pro neosobní platnost): Jsou jimi — opakujeme — formy bez osobního zájmena. Stojí dnes v protikladu k tvarům s osobním zájmenem, které jsou výrazovým prostředkem kategorie osoby.

Celý výklad je podán jen v hrubých rysech. K podrobnostem, které by jej ještě lépe zdůvodňovaly, jsme zatím přihlížet nemohli. Šlo nám zde především o některé metodologické závěry z něho vyplývající. Ty lze stručně shrnout takto:

Historickosrovnávací přístup k vývoji jazyka je třeba vždy kombinovat se systémovým pohledem. Nelze se spokojit s tradiční (starou, mladogramatickou) historickou a srovnávací metodou, která mohla jen registrovat vývojové změny, popisovat jejich průběh a chronologicky je řadit. Je třeba i v syntaxi usilovat o to, k čemu směřuje např. dnešní historickosrovnávací fonologie nebo (zatím v menší míře) i morfologie, tj. vykládat příčiny a důsledky změn ve vývoji jazykových prostředků, a to z jejich vzájemné systémové vázanosti a podmíněnosti. Neboli, jinak řečeno, je třeba odhalovat to, čemu jsme ještě nedávno (po jazykovědné diskusi v SSSR v r. 1950) říkali vnitřní zákony jazykového vývoje. V tom je totiž vlastní smysl lingvistiky jako specifické vědy o jazyce. Jestliže se vývoj veškeré objektivní reality děje bojem vnitřních protikladů, konkrétních a specifických pro každou její oblast, pak je úkolem marxistické jazykovědy odhalovat a nacházet právě tyto hybné síly vývoje jazykového, a to v jazyce, nikoli mimo něj.

Je jasné, že v oblasti syntaxe je takový postup mnohem obtížnější než v hláskosloví a v morfologii. Jednak chybí dosud dostatečný historický materiál syntaktický: není tak znám, zpracován a utříděn jako materiál v oblasti hláskové a tvarové. Jednak se v oblasti syntaxe uplatňuje více než v jiných plánech jazyka vliv myšlení (především u vyšších syntaktických jednotek, např. u souvětí) a cizí vlivy a impulsy ze strany jazyků neslovanských. Přes tyto potíže je však třeba o zmíněný způsob výkladu vývoje syntaktických jevů usilovat, směřovat k němu.